

ХАРАКТЕРИСТИКА ІНВАЛІДНОСТІ ЯК ОДНІЄЇ З ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ ПЕНСІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Тетяна Шлапко,

*асистентка кафедри цивільно-правових дисциплін та банківського права
Української академії банківської справи Національного банку України,
здобувачка Інституту держави і права ім. В. М. Корецького*

На сучасному етапі категорії «працездатність» і «здоров'я» в системі соціальних цінностей мають істотне значення. Особлива увага приділяється проблемам інвалідів, передусім створенню рівних з іншими членами суспільства можливостей для реалізації ними політичних, економічних, соціальних і культурних прав і свобод, найбільш повного розвитку їх індивідуальних здібностей, задоволення особистих потреб. Однак розгалужена нормативно-правова база, яка повинна сприяти правовому, організаційному та матеріально-фінансовому забезпеченню реалізації інвалідами своїх прав, є недосконалою. Забезпечення у випадку настання інвалідності, у тому числі внаслідок нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, - один із найдавніших видів соціального забезпечення. Проблемі соціальної захищеності інвалідів присвячений Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21.03.1991 р.

Деякі теоретичні аспекти проблеми, що розглядається, висвітлені у працях М. Вігдорчика, Г. Симоненка, Є. Астрахана, Ф. Галуліна, Б. Сташківа, Л. Шумної, В. Тарасенко та ін., але подальше вивчення питань працездатності, непрацездатності та інвалідності має важливе теоретичне і практичне значення для розвитку експертизи непрацездатності, удосконалення системи заходів, спрямованих на її відновлення, на реабілітацію хворих та інвалідів з урахуванням їх особистішої і соціальної цінності.

Метою цієї статті є теоретичне визначення поняття «інвалідність» як однієї з підстав виникнення пенсійних правовідносин, а також її особливостей і видів.

Походження поняття «інвалідність» звичай пов'язують із латинським *invalens* - слабкий, немічний. Ця категорія має свою особливу історію, знання якої навіть у загальних рисах дозволяє правильно усвідомити її сучасний зміст.

Зокрема, на думку Б. Петровського та В. Покровського, термін «інвалідність» озна-

чає стійку, тривалу або постійну втрату працездатності чи значне обмеження її, що викликано хронічним захворюванням, травмою або патологічним станом [1, с. 411; 2, с. 523; 3, с. 277].

У статті 3 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» інвалідність розглядається як міра втрати здоров'я, що визначається шляхом експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи Міністерства охорони здоров'я України.

Характерною особливістю сучасного етапу розвитку пенсійної системи України є впровадження норм міжнародного законодавства. Так, у Рекомендаціях № 1185 до реабілітаційних програм 44 сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи від 05.05.1992 р. інвалідність визначається як обмеження в можливостях, зумовлені фізичними, психологічними, сенсорними, соціальними, культурними, законодавчими й іншими бар'єрами, що не дозволяють людині-інваліду інтегруватися у суспільство та брати участь у житті родини чи суспільства на таких самих засадах, як інші члени суспільства [4]. В цьому визначенні особлива увага приділяється не лише видам розумового чи фізичного розвитку, а й психологічним, сенсорним, соціальним та іншим бар'єрам. Отже, держава повинна створити всі необхідні умови для усунення таких бар'єрів, щоб інваліди могли реалізувати свої права нарівні з іншими громадянами.

Стаття 1 Інструкції про встановлення груп інвалідності, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 07.04.2004 р. № 183, визначає інваліди'ть як соціальну недостатність (деадаптацію) внаслідок обмеження життєдіяльності людини, яка зумовлена порушенням здоров'я із стійким розладом функцій організму, що призводить до необхідності соціального захисту та допомоги.

Поняття «інвалідність» пов'язується з поняттям «непрацездатність». Працездатність і непрацездатність - це медико-біологічні поняття. *Непрацездатність* - це неспроможність людини до праці за станом здоров'я, віком та іншими підставами, що передбачені законом. Пенсія по інвалідності призначається

ся лише непрацездатним громадянам, а факт стійкої непрацездатності є умовою для визначення права на пенсію по інвалідності й одним із елементів такого складного юридичного факту, як інвалідність.

Вважається, що людина може залишатися повністю або частково непрацездатною за своїм фахом, якщо вид праці, режим, санітарно-гігієнічні умови тощо стають недоступними внаслідок хвороби чи каліцтва. Такий підхід знайшов відображення у роботах П. Маккавейського, який визначає «інвалідність» як стан людини, що характеризується постійною чи тривалою втратою працездатності чи значним її обмеженням [5, с. 9-10].

В. Андреев також пов'язує інвалідність з непрацездатністю. На його думку, інвалідність - це засвідчений медичним органом стан, при якому особа внаслідок хронічного захворювання або анатомічних дефектів, що викликають стійке, незважаючи на лікування, порушення функцій організму, змушена припинити професійну діяльність на тривалий термін або може працювати при значній зміні звичайних умов праці [6, с. 132]. Але, в цьому визначенні інвалідності враховується в основному лише фізичний стан, і не відображаються заходи, які повинні бути спрямовані на допомогу інваліду.

Інвалідність розглядається також як правовий стан особи, яка неспроможна за станом здоров'я до продуктивної трудової діяльності та потребує реабілітаційних заходів [7, с. 12]. Проте слід врахувати, що стійкий стан порушення життєдіяльності внаслідок хвороби чи каліцтва, а також здатності виконувати суспільно-корисну працю, нерідко призводить до порушення соціального статусу людини, соціальної дезадаптації, що зумовлена порушеннями в розвитку, труднощами в самообслуговуванні, спілкуванні, навчанні, оволодінні в майбутньому професійними навичками, та необхідності надання особі соціального забезпечення, а також вимагає створення особливих виробничих умов. Тому, безумовно, при визначенні поняття «інвалідність» необхідно враховувати як медичні, так і соціальні критерії.

Працездатність за кількісною ознакою (залежно від ступеня її зниження) поділяється на *повну працездатність*, *повну непрацездатність* і *часткову непрацездатність*. Повна і часткова непрацездатність залежно від тривалості такого стану може бути *постійною (стійкою)* або *тимчасовою непрацездатністю*. Виходячи з цього, поняття «втрата працездатності», що відноситься до фактів-подій, безумовно, більш ширше, ніж поняття «інвалідність», хоча факт інвалідності є похідним від такої події, як втрата працездатності.

Існує думка, що стійка непрацездатність у більшості випадків є синонімом інвалідності [8, с. 17]. Проте тільки факт стійкої втрати працездатності, встановлений шляхом експертного обстеження та підтверджений у встановленому порядку медико-соціальною експертною комісією (далі - МСЕК) встановленням відповідної групи інвалідності, набуває юридичного значення у пенсійному забезпеченні. Отже, якщо стійка непрацездатність несе в собі біологічний, соціальний, соціально-психологічний зміст [9, с. 35-38], то інвалідність - ще і правовий.

Інвалідністю визнається такий стан здоров'я людини, при якому вона втратила працездатність повністю або частково, постійно або на тривалий термін. Інвалідність встановлюється особам, які мають хронічні захворювання або анатомічні дефекти у випадках, коли порушення функцій організму призвело до обмеження життєдіяльності людини, перешкоджає виконанню професійної праці та набуло стійкого, незважаючи на лікування, характеру.

Критерії для визначення групи інвалідності, яка встановлюється МСЕК, передбачені в Інструкції про встановлення груп інвалідності, проте в національному законодавстві немає якогось конкретного списку хвороб, за яким можна було б безпосередньо визначити наявність і групу інвалідності. Встановлення інвалідності відбувається при вивченні та врахуванні всіх необхідних факторів, отже, носить індивідуалізований характер.

Для призначення пенсії по інвалідності необхідно встановити основний юридичний факт цього правовідношення - наявність інвалідності. Залежно від ступеня втрати працездатності встановлюється перша, друга, третя групи інвалідності. Група інвалідності є додатковим фактом, від якого залежить розмір пенсії.

Інвалідність охоплює не лише медичний аспект, що свідчить про зміни та функціональний стан організму людини, а й соціальний, який виявляється у зв'язку стану здоров'я громадянина з певними виробничо-професійними чинниками (трудова діяльність, умови праці, загальна і професійна підготовка, трудова спрямованість тощо). Є. Астрахан зазначає, що, відкидаючи формально-механістичний, суто біологічний підхід до визначення інвалідності, лікувально-трудова експертиза при встановленні інвалідності враховує не тільки наявність тих чи інших захворювань або тілесних дефектів, не тільки анатомічні зміни, а й передусім, функціональний стан відповідних органів і всього організму [10, с. 25]. Однак для пенсійного забезпечення, крім цього, важливе значення має причина

інвалідності та в деяких випадках час настання інвалідності.

Законодавство України визначає дві основні причини інвалідності:

нешасний випадок на виробництві або професійне захворювання;

загальне захворювання (у тому числі каліцтво, не пов'язане з роботою, інвалідність з дитинства).

Причина інвалідності впливає на юридичний фактичний склад, що є необхідним для виникнення пенсійного правовідношення. Для інвалідів, які втратили працездатність у зв'язку з роботою, встановлюються деякі переваги в порівнянні з тими інвалідами, які втратили працездатність з інших причин. Так, якщо інвалідність настала внаслідок загального захворювання, то необхідно встановити ще один юридичний факт - наявність відповідного страхового стажу, тривалість якого диференціюється залежно від віку, а якщо в результаті нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання, то для виникнення пенсійного правовідношення не має значення наявність факту страхового стажу.

На відміну від інвалідності в результаті нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання, для встановлення інвалідності внаслідок загального захворювання не виникає необхідності у встановленні часу настання інвалідності: до початку трудової діяльності; в період роботи; після припинення трудової діяльності.

Слід зазначити, що ушкодження здоров'я в результаті нещасного випадку на виробництві та професійне захворювання як причини настання інвалідності є додатковими фактами - умовами визначення розміру пенсії по інвалідності.

Крім того, в чинному законодавстві про пенсії по інвалідності нарівні із загальними нормами, які поширюються на основну масу працівників, існують також спеціальні норми, що стосуються правового регулювання пенсійного забезпечення окремих категорій працівників і встановлюють певні переваги. Зокрема, це стосується державних службовців, наукових працівників, військовослужбовців та ін.

Факти, пов'язані із встановленням групи, причини інвалідності та термінів її настання, встановлюються в процесі процедурного правовідношення, що виникає між громадянином і МСЕК.

Згідно із законодавством України нещасний випадок - це обмежена в часі подія або раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого фактора чи середовища, що сталася у процесі виконання ним трудових обов'язків, внаслідок яких заподіяно шкоду

здоров'ю або настала смерть (ст. 14 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23.09.1999 р., п. 1.4 Порядку призначення та здійснення страхових виплат потерпілим (членам їх сімей). Таким чином, нещасний випадок несе в собі суб'єктивний зміст і може бути визнаний таким, за умови, якщо працівнику заподіяно шкоду. А всі інші випадки, які створювали загрозу такого заподіяння не охоплюються цим поняттям. Отже, нещасний випадок на виробництві є перш за все ушкодженням здоров'я, але саме таким, яке настало непередбачувано, раптово, випадково. «Обмежена в часі подія або раптовий вплив небезпечного виробничого фактора чи середовища» при визначенні поняття нещасного випадку законодавцем не уточнюється. Крім того, дане законодавцем визначення досить широко трактує часові межі заподіяння шкоди працівникові. Спроба визначити межі раптовості була здійснена І. Знгелем, який зазначав, що під професійним нещасним випадком слід розуміти подію, яка відбулася протягом періоду часу, що піддається визначенню і не перериває одного робочого дня, і таку, що викликала ушкодження здоров'я [11, с. 60].

М. Вігдорчик нещасним випадком вважав будь-якого вигляду і будь-якої інтенсивності ушкодження здоров'я, якщо воно розвинулося протягом короткого часу, що не виходить за межі 1-2 днів, і якщо в його походженні істотну роль відіграв явний або такий, що передбачається трудовим договором між потерпілим і підприємством, нещасний випадок [8, с. 103].

Отже, раптовість повинна визначатися виходячи з обмеження проміжком часу або самої події, або процесу розвитку пошкодження здоров'я, що настало від цієї події. Ушкодження здоров'я, що розвинулося поступово, не є нещасним випадком - це хвороба, яка за певних умов може бути визнана професійним захворюванням.

У літературі вживається також «трудове каліцтво», але цей термін має дуже вузький зміст. *Каліцтво* - це ушкодження людського організму в результаті зовнішнього впливу, викликаного будь-яким випадком. Іншими словами, каліцтво є наслідком події, а подія - причиною каліцтва [12, с. 5-6]. Викладене доводить, що поняття «нешасний випадок» є більш широким по відношенню до поняття «каліцтво». Слово «трудове» означає зв'язок з роботою особи. Інвалідність вважається такою, що настала внаслідок ушкодження здоров'я в разі нещасного випадку на виробництві, якщо нещасний випадок, що викликав інвалідність, стався при виконанні тру-

дових обов'язків (зокрема, під час відрядження), а також при здійсненні будь-яких дій на користь підприємства, установи, організації, хоча б і без спеціального доручення; по дорозі на роботу або з роботи; на території підприємства або поблизу підприємства протягом робочого часу, включаючи встановлені перерви і т. д. Таким чином, для пенсійного забезпечення інвалідів значення мають і інші випадки травматизму, опосередковано пов'язані або не пов'язані з роботою.

Проведений аналіз свідчить, що у законодавстві доцільно було б використовувати дефініцію «ушкодження здоров'я в результаті нещасного випадку на виробництві».

Ще однією з причин інвалідності може бути професійне захворювання. Таке захворювання виникає внаслідок професійної діяльності особи та зумовлено виключно або переважно впливом шкідливих речовин, певних видів робіт та інших факторів, пов'язаних із роботою. Перелік професійних захворювань, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 08.11.2000 р. № 1662, представлений у вигляді таблиці, в якій професійні захворювання розподілено на 7 груп згідно з причинними факторами, вплив яких може викликати професійне захворювання. При цьому слід враховувати, що зазначений перелік не є вичерпним.

Отже, професійним захворюванням визнається хвороба, яка викликана шкідливими діями умов праці, або вона властива певній професії, спеціальності, посаді, або найчастіше трапляється при певному виді праці, ніж в інших випадках. Всі інші причини настання інвалідності називаються загальними причинами (загальними захворюваннями).

Важливе значення для пенсійного забезпечення осіб з числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників має факт настання інвалідності внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових дільницях залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Великої Вітчизняної воєни або з участю в бойових діях у мирний час (ст. 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р.).

Законодавець класифікує інвалідність залежно від групи інвалідності: інвалідність

1-ї групи, інвалідність 2-ї групи, інвалідність 3-ї групи. На підставі проаналізованих особливостей можна здійснити таку класифікацію інвалідності:

- за суб'єктами права на пенсію по інвалідності: інвалідність зайнятих осіб (у тому числі працівників), інвалідність незайнятих, інвалідність окремих категорій осіб (державні службовці, наукові працівники та інші з особливими умовами праці, ветерани війни);

- залежно від причини інвалідності: інвалідність внаслідок ушкодження здоров'я в результаті нещасного випадку на виробництві, інвалідність унаслідок професійного захворювання, інвалідність унаслідок загального захворювання.

Отже, *інвалідність* - це такий засвідчений висновком МСЕК стан особи, викликаний повним чи частковим і, як правило, стійким, незважаючи на лікування, порушенням функцій організму, що настав внаслідок загального захворювання, ушкодження здоров'я у результаті нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання і при якому вона потребує матеріального забезпечення та реабілітаційних заходів.

Література

1. *Энциклопедический словарь медицинских терминов: В 3 т. / Под ред. Б. В. Петровского.* - М., 1982. - Т. 1. - 464 с.
2. *Краткая медицинская энциклопедия: В 3 т. / Под ред. Б. В. Петровского.* - М., 1989. - Т. 1. - 624 с.
3. *Малая медицинская энциклопедия: В 6 т. / Под ред. В. И. Покровского.* - М., 1991. - Т. 2. - 624 с.
4. *Рекомендації № 1185 до реабілітаційних програм 44 сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи від 05.05.1992 р. // Інформаційно-пошукова система «ЛІГА».*
5. *Справочник документов по ВТЭ и трудоустройству инвалидов / Под ред. П. А. Маккавейского.* - Л., 1981. - 282 с.
6. *Андреев В. С.* Право социального обеспечения в СССР. - М., 1987. - 352 с.
7. *Іпатов А. В., Сергієні О. В., Войтчак Т. Г.* Інвалідність як інтегрований показник стану здоров'я населення України. - Д., 2002. - 342 с.
8. *Вигдорчик Н. А.* Методика врачебно-трудо-вой экспертизы. - Л., 1948. - 182 с.
9. *Белое В. П., Ефимов И. Н.* Здоровье и трудоспособность как социальные ценности // Врачебно-трудо-вая экспертиза и социально-трудо-вая реабилитация инвалидов / Под ред. Г. С. Еременко, Е. С. Либман, И. Н. Ефимов. - М., 1974. - Вып. 2. - С. 35-38.
10. *Астрахан Е. И.* Пенсии инвалидам труда. - М., 1947. - 112 с.
11. *Вайсфельд Л. Д., Караваев В. В.* Законодательство о государственных пенсиях: Комментарий. - М., 1959. - 344 с.
12. *Симоненко Г. С.* Выплаты работникам, утратившим трудоспособность на производстве. - М., 1969. - 168 с.